—: હીરકલશ :— Chap- 10

ખરતરગચ્છીય દેવતિલક ઉપાધ્યાય - હર્ષપ્રભ શિષ્ય હીરકલશે સં. ૧૬૩૬ના આસો વદ બીજ - સવાલાખ દેશ - મેડતામાં 'સિં.બ.'ની રચના કરી છે.[1] સં. ૧૬૧૬માં લખેલી તેમની બાવન કડીની 'જ્ઞાતાસંબંધી સઝાય' પણ મળી આવે છે.[2] સં. ૧૬૧૮માં બિકાનેરમાં રચેલ 'મુનિપતિ ચરિત્ર ચોપાઈ' છે તો સં. ૧૬૨૩માં નાગોરમાં ૮૩ કડીની 'આરાધના ચોપાઈ' લખે છે[3], સં. ૧૬૨૪માં સવાલાખ દેશમાં તેઓ 'સમ્યક્ત્વ કૌમુદી રાસ' રચે છે[4] તો સં. ૧૬૩૨માં વાસડેનગરમાં તેઓ 'જંબૂ ચોપાઈ' લખે છે અને સં. ૧૬૪૩માં બીકાનેરમાં 'જીભ-દાંત સંવાદ' રચે છે. આ ઉપરાંત હિન્દી દુહામાં 'જ્યોતિષસાર'ની પણ રચના કરી છે.[5] સં. ૧૬૧૭માં તેઓ 'કુમતિ વિધ્વંસ ચોપાઈ' રચે છે જેમાં અ. મૂર્તિપૂજક લુંકાને કુમતિ ગણી તેનો નિરાસ કરવા પ્રયત્ન કરે છે.[6]

હીરકલશની 'સિં.બ.'ની આ હસ્તલિખિત પ્રત પંડિત અમૃતલાલ મોહનલાલ ભોજકના સંગ્રહમાંથી મળી આવી છે. સં. ૧૬૭૨માં શ્રાવણ વદ ૬ બુધવારના રોજ તેની નકલ થયેલી છે. સુંદર મરોડવાળા અક્ષરે લખાયેલ કુલ ૮૪ પાનાંની આ અકબંધ પોથી છે. એના કુલ શ્લોક ૩૫૦૦ છે.[7]

સં. ૧૬૩૬ = ઇ.સ. ૧૫૮૦માં લખાયેલી હીરકલશની 'સિં.બ.'ની વાર્તાનો અભ્યાસ કરતાં આ વાર્તાચક્રના કવિઓમાં તે એક મહત્વનો કવિ છે એમ નિર્વિવાદ લાગે છે. હીરકલશ શરૂઆતમાં જ શારદાની પ્રશંસા વિસ્તારપૂર્વક કરે છે અને ત્યારપછી વિક્રમનો ઉલ્લેખ કરીને આગમ પ્રમાણે તેનું ચરિત્ર સરસ્વતીને અને સદ્ગુરુની કૃપાથી કહું છું એમ કહી વાર્તા શરૂ કરે છે. શરૂઆતમાં ધારાનગરીનું અને ભોજરાજનું વર્ણન કરી કવિ ધારાપુર પાસેના અવંતિગામના એક દીન બ્રાહ્મણનું વર્ણન કરે છે. આ ખેડૂત જ્યારે ~~[illegible]~~ માળે ચડે છે ત્યારે અત્યંત ઔદાર્યનો અને નીચે ઉતરે છે ત્યારે કૃપણતાનો ભાવ અનુભવે છે. — ભોજ પાસે જઈ

---

૧. મો. દ. દેસાઈ, જૈન ગુર્જર કવિઓ, ભાગ-૧, પૃ. ૨૩૪
૨. " " " " ભાગ-૩, ખંડ.૧. પૃ.૭૨૫
૩. " " " " " " "
૪. " " " " ભાગ.૧. પૃ. ૨૩૪
૫. " " " " ભાગ-૩. ખંડ.૧. પૃ. ૭૨૫
૬. " " " " ભાગ-૧. — પૃ. ૨૩૪.
૭. હીરકલશ વિક્રમચરિત સઈ પઈ મીસ સિલોક - પૃ. ૮૪.

એ પોતાની મૂંઝવણ વ્યક્ત કરેછે. ભોજ ત્યાં જઈ ખાત્રી કરેછે. એ ખેતર
૨૦૦ એની પાસેથી ખરીદી લેછે અને માણા નીચે ખોદાવે છે. ત્યાં વિક્રમનું
ઝળહળતું સિંહાસન નીકળે છે. સિંહાસનનું વર્ણન બીજી વાર્તાઓમાં છે
તેવું જ છે. ભાગવતના પાંચમા સ્કંધમાં જે આદિ ઋષભની વાત કહી છે
તેના પુત્ર અવંતિકુમારે - આ અવંતિનગરી સ્થાપેલી એવો જૈનકવિઓની
વાર્તામાં આવતો સામાન્ય ઉલ્લેખ આ કવિ પણ કરે છે. પછી વિક્રમની ઉત્પત્તિની
કથા અત્યંત વિસ્તારથી આ કવિ આપે છે. એમાં કવિએ પોતાનું બહું
જ સામાન્ય જ્ઞાન પ્રગટ કર્યું છે. સામુદ્રિક શાસ્ત્રના કેટલાક વિશિષ્ટ
શ્લોકો પણ કવિ આપે છે. સૌંદર્યવર્ણન, અલંકારવર્ણન, સ્ત્રીવર્ણન-વગેરે
પહેલાં ભાષામાં અને પછી એ જ અર્થના શ્લોકોમાં કવિ વિસ્તારપૂર્વક
આપે છે. કોઈક વખત આ ક્રમ ઉલટાવે છે પણ ખરો. પછી ગર્દભસેનની
વાત કહે છે. અહીં હીરકલશ બીજા કવિઓ કરતાં જુદો પડે છે. એને
ઈન્દ્રનો પ્રતિહાર શાપ પામીને ગર્દભસેન બન્યો એમ કહેવાને બદલે
હેમરથનામના રાજાના પુત્ર તરીકે એને ઓળખાવે છે. એ કુંવર અત્યંત
રૂપવાન હતો તેથી નગરની સ્ત્રીઓ પોતાનાં બધાં કામો છોડીને જે
વખતે બહાર નીકળતો હતો ત્યારે તેને જોવા દોડી જતી તેથી
અકળાયેલા નગરના લોકો રાજા પાસે ફરિયાદ લઈ ગયા અને રાજાએ
પુત્રને ત્યાગ કરતાં આગળ મહત્ત્વનો સંદેશ દેશવટો આપ્યો. અહીં
રાજધર્મના કેટલાક સુંદર શ્લોકો કવિ (પૃ.૫) ઉપર રજૂ કરે છે.
કર્મ મહિમા વિગતે ગાય છે. ત્યાર પછી દેશવટે નીકળતાં કુંવર
માતાને ધીરજ આપવા પંચાખ્યાનમાંથી સાપ અને બ્રાહ્મણની
વાર્તા તેને કહે છે. પછી સ્થાનભ્રષ્ટ કોણ નથી શોભતું અને
કોણ શોભે છે એની વાત - કેટલાક સુંદર શ્લોકોમાં કરે છે. ત્યાર
પછી ગંધર્વકુમાર ગિરિનારમાં જઈને રૂપપરાવર્તિની કળા શીખે છે.
એક મુનિ પાસેથી આશીર્વાદ પામીને તેની સૂચના પ્રમાણે પશ્ચિમ
સાગરને કિનારે રત્નસિંહ રાજાના હેમવર્ધન પુરમાં જાય છે. તેની
રત્નાવતી નામની રાણીને પદ્માવતી નામની અત્યંત સુંદર કુંવરી હતી
તેને તે જુએ છે. તેને જોઈને તેને પરણવાનો વિચાર કરે છે. અને
સુંદર રૂપને તો સૌ સ્ત્રીઓ પસંદ કરે પરંતુ કદરૂપને. પણ આ પરથી કે

છે કે નહિ તે જોવા તે ગધેડાનું રૂપ ધારણ કરે છે. રાજાને પણ પુત્રી પરણાવવા
૨૦ વિશે ચિંતા થાય છે. એમાં આ સંયોગ પણ લાગુ થઈ જાય છે. અહીંયાં કર્મની
ગતિ ન્યારી છે એમ બતાવતી, માથા ઉપર બેઠેલા પંખીના મુખના હાડકામાંથી
પડી ગયેલા ભાલાને કારણે હણાયેલા સિંહલની વાત કવિ કરે છે. કર્મનો ખૂબ
વિસ્તારપૂર્વક મહિમા કવિ ગાય છે અને ગંધર્વકુમાર કેવી રીતે મહિમાવતીને
અને તેની સુંદર દાસી રૂપસુંદરીની સાથે પરણ્યો તેની વાત કવિ કરે છે.
પોતાનું મૂળરૂપ ધારણ કરતો આ કુંવર સુખપૂર્વક દિવસો પસાર કરે છે એનું વર્ણન
પણ કવિએ કર્યું છે.

ગંધર્વસેનના બાપ પુત્રને કાઢી મૂક્યા પછી પસ્તાય છે અને તેને
પુત્ર વિનાનું જીવન નીરસ લાગે છે એટલે પુત્રને તેડવા મોકલે છે. ગંધર્વસેન
પત્નીઓની અને રાજાની વિદાય લઈ જાય છે. ત્યાર પછી [illegible] એને
રાજા બનાવે છે. એક યુદ્ધમાં રત્નસિંહનું મરણ થાય છે ત્યાર પછી ગંધર્વસેન
રાજ કરે છે.

એક દિવસ એક પંડિત ત્યાં આવે છે અને તેને જ્યોતિષનો મહિમા કહે છે.
રાજા એને પૂછે છે તેના જવાબમાં એ કહે છે કે એને પોતાને (રાજાને) પુત્ર નહિ
થાય અને તારી પુત્રી પદ્માવતીનો પુત્ર તારી પછી રાજા થશે. રાજા આથી ઘણો
નિરાશ અને દુઃખી થાય છે અને પદ્માવતીના પુત્રને મારી નાખવાનો મનમાં
સંકલ્પ કરે છે. પદ્માવતી નજીક રાજકુટુંબની અને સેવકોની માનવૃત્તિ ઓછી થાય છે
ચતુર પદ્માવતી એક માળણને પૂછીને સાચી વાત જાણી લે છે. માળણને પોતાનો
પુત્ર સોંપે છે અને પોતે કટાર ખાઈને આપઘાત કરે છે. માળણ પોતાના
અને પદ્માવતીના પુત્રને લઈને ચાલી જાય છે. પદ્માવતી રાજાની કુટવૃત્તિ
જાણીને જે વિલાપ કરે છે (પૃ.૨૮) તેમાં કવિએ માતા અને પુત્રપ્રેમન-
તે બચાવવાના પ્રયત્નનો ખ્યાલ સુંદર રીતે રજૂ કર્યો છે. રત્નસિંહના અવસાન
પછી ભર્તૃહરિ રાજા બને છે. તેના રાજ્યમાં એક બ્રાહ્મણ દેવશર્મા ઘણો
ગરીબ છે તેથી તેના ઘરમાં રોજ કંકાસ થાય છે. અહીંયાં કવિ
દારિદ્ર્ય અને લક્ષ્મી વિશે કેટલાક સુંદર શ્લોકો આપે છે. લક્ષ્મીને
ઉપાલંભનો અને લક્ષ્મીના વખાણના શ્લોકો [illegible] લખ્યા છે. બ્રાહ્મણ
દેવીની પૂજા કરે છે. દેવી તેને પ્રસન્ન થાય છે, વર માગવાનું કહે છે.
બ્રાહ્મણ તેની પાસે અજરામર રહેવાનું માગે છે. દેવી તેને એક ફળ આપે છે.
ઘેર આવતાં બ્રાહ્મણ ફળ ખાવાનો વિચાર કરે છે ત્યાં પોતે ગરીબ છે અને
અમર થઈને ગરીબીમાં જીવન વિતાવવું તે યોગ્ય નથી એમ વિચાર કરે છે.
તે તે ફળ ભર્તૃહરિને આપે છે. રાજા તે પોતાની રાણી અનંગસેનાને,

અનંગસેના તે ફળ ગણપતિને અને ગણપતિ તે ફળ કામલતા વેશ્યાને આપે છે. વેશ્યા વિચારે છે કે પોતાનું પાપી જીવન અવિનાશી બને તેનો અર્થ નથી. એટલે તે રાજા પાસે જાય છે અને તેને ફળ આપે છે. રાજા તપાસ કરે છે. સાચી હકીકત તેને સમજાય છે. તેને વૈરાગ્ય આવે છે. કામની અત્યંત નિંદા કરી તે યોગી બને છે. કવિએ સ્ત્રીનિંદાના ઘણા દૂહા અહીં આપ્યા છે. રાજા યોગી બને છે એટલે રાજ્ય ખાલી પડે છે અને અગ્નિવૈતાલ રાજ્યની રક્ષા કરે છે.

એ તરફ વિક્રમ અને માલણનો પુત્ર મોટા થાય છે એટલે બ્રાહ્મણ તેમને દાન કરવાનો આગ્રહ કરે છે. દાન કરતાં કવિએ દાનની સવિસ્તાર પ્રશંસા કરી છે. બંને જણ ખાલી કોડિયા મૂકીને નીકળી પડે છે. ત્યાં તેમને રસ્તામાં જ રોહણાચલ પર્વત ઉપર રત્નચિંતામણિ મળે છે. રસ્તામાં તેમને બ્રાહ્મણ માલણના મરણના સમાચાર આપે છે છતાં રત્ન પાસે હોવાથી માલણના પુત્રને માતાના મૃત્યુનો શોક થતો નથી. વિક્રમ પોતાના ભાગ્ય ઉપર શ્રદ્ધા ધરાવે છે એટલે રત્ન દઈ દે છે ત્યાં ભાગ્યની પ્રશંસાના કેટલાક શ્લોકો, દૂહા વગેરે કવિએ આપ્યા છે અને પંચાખ્યાનની, મોર જેવા લાડુ ખાઈને મર્યા ને પ્રસન્ન થયેલા રાજાએ કેવા બ્રાહ્મણને દાન આપ્યું - એ વાત કરે છે. મામાની, ભૂતની અને સિંહની વાત પણ કરે છે.

તે ઉપરાંત એક વણિકની વાત પણ કરે છે. એ વણિક પહેલાં કરોડ ધનવાન હતો તે પછી નિર્ધન બની ગયો. એક દિવસ રાજાનો ગાંડો થયેલો હાથી એના મકાન પાસે આવ્યો. તેના ઘરની ભીંત પાડી નાખી અને તેમાંથી વણિકને એક બેસરી મળી. રાજા આની તપાસ કરે છે પણ સાચી વાત જાણી શકતો નથી અને વણિક એ બેસરી પોતાની છે એમ કહે છે. છેવટે એ બેસરી વણિક પાસે રહે છે. અહીંયાં પણ કવિ ભાગ્ય અને સાહસ વિષે કેટલીક વાતો કરે છે.

આમ કરતાં કરતાં વણિક અને માલણનો પુત્ર - ૨૪ વરસના થાય છે. ગંભાવતી નગરીમાં આવે છે. ત્યાં અગ્નિવૈતાલ દરરોજ, જે રાજા બનાવવામાં આવે તેને મારી નાખે છે એટલે મંત્રીઓ પડો વગડાવે છે. એ સાંભળીને વિક્રમ હકીકત પૂછે છે અને સાહસ કરીને રાજા બનવા જાય છે. મંત્રી તેનું સ્વરૂપ જોઈ તેને રાજા બનાવે છે. તે પોતાના ભાઈને - માલણપુત્રને - યુવરાજ પદ આપે છે. વિક્રમ આખો દિવસ દાન કરે છે, રાજસુખ ભોગવે છે. સાંજ પડે છે એટલે જાતજાતનાં પકવાન બનાવરાવે છે અને પોતાના ઓરડામાં મૂકાવે છે

રાજા ભોજનું મૂર્તિ કરવા કવિ વાંસુદેવની સભામાં જાય છે. વૈતાળ આવે છે અને પકડે
ઉપર વાર કરે છે પણ ત્યાં તો વિક્રમે ખાસ પ્રયોગ મૂક્યું છે. વિક્રમ પ્રહાર
203 કરે છે. વૈતાળ પ્રમાણ બતાવે છે, પ્રસન્ન થાય છે. વિક્રમને રોજ આવાં ભોજન
તૈયાર કરવાની શરતે રાજ્ય આપે છે. વિક્રમ તે પ્રમાણે રાજ ચલાવે છે. એક દિવસ
વૈતાળને પોતાનું આયુષ્ય કેટલું છે તે પૂછે છે. વૈતાળ તેનું આયુષ્ય સો વર્ષનું છે
તેમ કહે છે. વિક્રમ તેને એક વર્ષ વધુ આયુષ્ય કરવા કહે છે. વૈતાળ તેમ
કરવાની અશક્તિ પ્રગટ કરે છે, બીજે દિવસે વિક્રમ ભોજન તૈયાર કરાવતો નથી.
વૈતાળ આવે છે. ક્રુદ્ધ થાય છે. વિક્રમ તેને યુદ્ધનું આહ્વાન આપે છે. ભયંકર
યુદ્ધ થાય છે. કવિએ તેનું સુંદર વર્ણન કર્યું છે. છેવટે વિક્રમ વૈતાળને ભોંય
પર પછાડી ખડ્ગ લઈ તેનું મસ્તક કાપવા તૈયાર થાય છે. વૈતાળ આજીજી
કરે છે ત્યારે વૈતાળ તેના [illegible] તેને સહાય આપવાનું વચન લઈ જવા દે છે.

ત્યાર પછી વિક્રમ [illegible] જાય છે ત્યાં કવિ [illegible]નું
અને [illegible]નું વર્ણન કરે છે. રાજસભામાં એક યોગી આવે છે. તેનું વર્ણન
પણ સુંદર છે. રાજાની ને મહેમાનોની [illegible], કેટલાક સુંદર શ્લોકોમાં
ગાય છે. [illegible] તેના માટે પોતાના [illegible] ઉપર [illegible]
માગે છે. વિક્રમ તેને મદદ કરવા રાત્રે તેના [illegible] જાય છે અને
યોગી તેને [illegible] વૃક્ષ ઉપર લટકતું મડદું લઈ આવવા કહે છે. મડદું
તેને [illegible] ને છેવટે વિક્રમ ઉપર પ્રસન્ન થઈ યોગીનું કપટ
ખુલ્લું કરે છે. ત્યાં કવિએ [illegible] ન [illegible] ને ભેદ [illegible]
[illegible]. [illegible] એને ગાયા આપ્યાં છે.

મડદું વિક્રમને આપવાની [illegible] ઉગરવાનો માર્ગ બતાવે છે. તે
પ્રમાણે વિક્રમ માટે યોગી [illegible] તેને પ્રદક્ષિણા કરવાનું કહે છે ત્યારે, તેને
પ્રદક્ષિણા કરી બતાવો, મને તેની વિધિ આવડતી નથી' એમ કહે છે. યોગી
પ્રદક્ષિણા કરે છે ને વખતે વિક્રમ તેને તલવારનો ઘા કરે છે અને તે [illegible]
[illegible] કરે છે [illegible] લઈ જાય છે.
[illegible] રાજા તેને [illegible] લઈ જાય છે.

ત્યાર પછી કવિ એક નગરમાં સિદ્ધસેન દિવાકર સૂરિ આવે છે તે
વાતો કહે છે. રાજા [illegible] પ્રશ્નો કરે છે. [illegible] તેને
[illegible] આપે છે. સિદ્ધસેન દિવાકર એક દિવસ [illegible] દરબારમાં [illegible]
[illegible] એક વખત [illegible] પોતાની [illegible]
[illegible] કે સૂરિને પોતાનું [illegible] રાજ આપી દેવા તૈયાર થાય છે.
સૂરિ તે રાજ [illegible] નથી. તે [illegible] એક દિવસ રાજા તેમને
[illegible] સ્તુતિ કરવા વિનંતિ કરે છે. સૂરિ એ સ્તુતિ કરે છે [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] પાર્શ્વનાથ
[illegible]નું લિંગ [illegible] પ્રગટ થાય છે. તે વખતે રાજા આશ્ચર્ય પામે છે. [illegible]
[illegible] લિંગ પ્રગટ થાય છે. [illegible]
ગુરુને 'આ શું!' એમ પૂછે છે. ગુરુ તેને આ લિંગની [illegible] વાત કહે છે.

એમાં આ લિંગની સ્થાપના કેવી રીતે થઈ તે કથા વિસ્તારથી રજૂ કરે છે. એમાં એક દાનવની વાત છે. પૂર્વ જન્મમાં તે દાનવ [illegible] હતો. તેની સાથે તેના [illegible] પણ વધુ માનતો. એક મુનિવર તે દાનવને [illegible] કરે છે. તે [illegible] દાનવ પોતાનું આચરણ સુધારે છે. [illegible] તે [illegible] ભક્તિપૂર્વક નામે એક રાજાનો [illegible] છે. એક મુનિ તેને ઉપદેશ આપે છે [illegible] તે [illegible] મુનિ [illegible] ત્યારે મુનિ [illegible] કરે છે. [illegible] તેને આ પૂર્વજન્મની વાત કરે છે. [illegible] [illegible] તે સ્થાને આ લિંગની સ્થાપના કરવામાં આવે છે. વળી [illegible] સ્થાપના કરે છે.

[illegible] વિસ્તારથી કહી છે. અને તેમાં [illegible]

આ આખ્યાન [illegible] ખૂબ વિસ્તારથી [illegible] છે. એમાં [illegible] શ્લોકો, દુહા, ગાથા [illegible] વગેરે આપ્યા છે. [illegible] અને [illegible] શાંતિપર્વમાંથી આપ્યા છે. [illegible] શ્લોકોમાં [illegible] પૂજાના [illegible] વર્ણન [illegible] શ્લોકો [illegible] ઉક્તિઓ [illegible] વર્ણન કવિ [illegible] શ્લોકો [illegible] ઉક્તિઓમાં આવે છે. [illegible] છંદોમાં [illegible] ઉક્તિઓમાં આવે છે. [illegible] દાનના ગુણ અને દોષ, [illegible] શ્લોકો [illegible] દાનના પ્રકારો ગણાવે છે. [illegible] ગુણ અને દોષ — [illegible] દાનના પ્રકારો [illegible] છે. દયાનું [illegible] પણ કવિએ [illegible] કવિ ત્યાં [illegible] રજૂ કરે છે. દયાનું [illegible] પણ કવિએ [illegible] કવિ ત્યાં વર્ણવ્યું છે. વિક્રમનું દયા અને દાનયુક્ત રાજ્ય આ પ્રમાણે કવિ ત્યાં વર્ણવ્યું છે. વિક્રમને વૈતાળ [illegible] બતાવે છે અને એના રાજ્યની પ્રશંસા વર્ણવે છે. વિક્રમને [illegible] ઇન્દ્ર એને માટે પોતાનું સિંહાસન મોકલે છે ને [illegible] રજૂ કરે છે. [illegible] પણ ઉત્તમ [illegible] પ્રશંસા કવિ કરે છે.

પછી શાલિવાહન સાથેનું વિક્રમનું યુદ્ધ વર્ણવે છે. એમાં વિક્રમ શાલિવાહનના હાથે હારે છે, મરાય છે એની વાત કરે છે. [illegible] શોક [illegible] પોતાનો [illegible] ગર્ભ [illegible] પ્રધાનને સોંપે છે. તેનું [illegible] નામ પાડે છે અને તેને પ્રધાનો રાજ્યાસને બેસાડે છે. ત્યાં કવિ [illegible] સુંદર ઉક્તિઓ દ્વારા [illegible] પ્રશંસા કરે છે. વિક્રમચરિત એ સિંહાસન [illegible] આપે [illegible] તેને [illegible] છે. અને વિક્રમના દાનગુણની પ્રશંસા કરે છે — ત્યાં પણ કવિ [illegible] 'વિક્રમચરિત[illegible]' [illegible] — દાનપ્રશંસા અને [illegible] માટે — આવે છે. [illegible] વાર્તાનો [illegible] પૂરી થાય છે.

ભોજને સિંહાસન [illegible] પ્રાપ્ત થાય છે અને આ [illegible] વાત કરે છે. ત્યાર પછી ભોજના મુખ ઉપરથી વિક્રમનાં સત્ય, ઔદાર્ય, ધૈર્ય, સાહસ અને પરોપકારની વાત કહેવા માંડે છે.

અહીંયા 'સિં.બ.'ની વાર્તાઓમાં કથામાં હીરકલશ વિશેષ ઉલ્લેખ કરતો નથી, પણ જ્યાં ઉલ્લેખ કર્યો છે ત્યાં વાર્તાઓના વસ્તુની રચનામાંથી આમના મંડનમાં નોંધ્યા છે.

કેટલાક નવાં હીરકલશ કેટલાક વિશેષતાઓ દર્શાવે છે. એમાં એક વિશેષતા એ
૪૦ છે કે એની વાર્તાઓમાં ગુણગાનનું પુરાણમાંથી ઉદ્ધરણ આપ્યું છે. સ્થાને સ્થાને ગુણગાનની અહીં નોંધ આપી છે. તે ઉપરાંત વૈદ્યકના સિદ્ધાંતો અને તેમાં પણ ખાસ કરીને દમા અને અસ્થમાનો સિદ્ધાંત કવિએ ખાસ મૂક્યો છે. કવિનું સંસ્કૃત સાહિત્યનું જ્ઞાન સારું વિશિષ્ટ નિરૂપણ કરવામાં ખૂબ ઉપયોગી થઈ પડે છે. વળી તે પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને જૂની ગુજરાતીમાંથી પણ અવતરણો ટાંકે ગ્રાફોમાં આવ્યાં છે પણ આ કૃતિમાં સૈકડો દૃષ્ટાંતો અને વિવિધ વિષયોને લગતા શ્લોકો ઠેકઠેકાણે … જુદા જુદા ગ્રંથોમાંથી આપ્યા છે તે તેના બહુશ્રુતપણાની … ઉપયોગ કરવાની … છે. આવા શ્લોકો … શાસ્ત્રજ્ઞાન પ્રગટ કરે છે …, … તો … અનેક વિષયોનું જ્ઞાન પણ પ્રગટ કરે છે.

હીરકલશની … ગણિકાઓનું વર્ણન કરતાં તે ધન એ ૪ ગુણોનું ભૂષણ છે એમ આ શ્લોકથી કહે છે :—

અબલાનાં ભૂષણં શીલં … ભૂષણં …।
… ભૂષણં ગુરુજન: … ભૂષણં ધનં ॥

આ શ્લોકો અને … ઉપયોગ પણ કવિ પહેલાં સંસ્કૃત શ્લોકમાં અને પછી ગુજરાતીમાં રજૂ કરે છે.

સ્નાનં … દશના લોચના તથા …।
… સિંદૂર … ॥
સૂક્ષ્મા: સ્થૂલાંગના: … ગંધાસ્તામ્બૂલમો: ।
બાહ્યો મૂલ … શૃંગારકા: ષોડશ ॥

આદૌ મજ્જન ચારુ ચીર તિલકં નેત્રાંજનં કુંડલમ્ ।
નાસા મૌક્તિક પુષ્પહાર કરણં ઝંકારકં નૂપુરમ્ ॥
અંગે ચંદન લેપ કંચુક મણિ ક્ષુદ્રાવલિ ઘંટિકા ।
તાંબૂલં કરકંકણં ચતુરતા શૃંગારકા: ષોડશ ॥

સામુદ્રિક શાસ્ત્રનું એનું જ્ઞાન પણ … આ કૃતિના કવિઓએ … છે. પણ રાજકુંવરમાં … જ્ઞાન … છે, … ઘરેણાં, … વગેરે …

ને શામળનું લક્ષ્ય એનો મનરંજન ઉપદેશ છે. કવિનું વ્યવહારિકનું જ્ઞાન પણ એટલું જ વિશાળ છે. તેને એવા પણ એટલે સૂક્ષ્મ શ્લોકો આપ્યા છે. રાજા રાણીના વિલાસનું એનું કરેલું વર્ણન, મુગ્ધ મિત્રો એનો આપેલું સુંદર ઉદાહરણ, પુરાતન નગરીઓના ઐશ્વર્યનું વર્ણન અને ભૂખ્યા મનુષ્યનું એનું કરેલું વર્ણન - તેમજ જ્યોતિષશાસ્ત્ર પ્રત્યેક પ્રસંગ આપે છે. તે ઉપરાંત મનુષ્યના ઉદ્યોગ જ્યોતિષના ફળાદેશ શુભાશુભ ઘડીઓના મુહૂર્તના શ્લોકો, દેવપૂજાના ફળાદેશ સમજાવતા શ્લોકો, વર્ષના છ ઋતુ એવી ઋતુ એવી દુઃખ, શિયાળો, ઉનાળો અને ચોમાસુ - આ ઋતુઓમાં કઈ કઈ વસ્તુઓ ઉપયોગી છે તેના વર્ણનના ફળાદેશ શ્લોકો. તેમજ વિદ્વાન માણસો કઈ કઈ વસ્તુઓનો ત્યાગ કરે છે તે વિષે એનો રજૂ કરેલો શ્લોક. ત્યારબાદ જીવવું હશે તે પ્રમાણે એમ ૬૬ કોઠા સૂચવતા એનો રજૂ કરેલ શ્લોકો, નાયિકાના ગુણોનું વર્ણન કરતા શ્લોકો. સજ્જન અને દુર્જનનાં લક્ષણો પ્રગટ કરતા શ્લોકો. સ્વર્ગ નરક અને મનુષ્યલોકમાંથી આવેલા મનુષ્યોમાં લક્ષણોનું વર્ણન કરતા શ્લોકો, ઉત્તમ માણસ કેવા હોય છે એ એના લક્ષણો એનો આપેલો શ્લોક, ભોગીઓના સુખદુઃખ કુટુંબનું વર્ણન કરતો સુંદર શ્લોક, મનનું ધૈર્ય, વિદ્યા અને સદ્ગુણ મહત્વ વર્ણવતો શ્લોક, ક્યાં કાર્યોમાં લાભ કરવો જોઈએ એનું વર્ણન કરતો શ્લોક, સત્યપ્રશંસાના અને ધર્મપ્રશંસાના તેમજ ક્ષમા, અહિંસા, બુદ્ધિમત્તા, સ્ત્રીચરિત્ર, સ્ત્રીઓની ઉપમાઓના અનેક શ્લોકો - એ આ કવિની જ્ઞાનસમૃદ્ધિના પરિચાયક બન્યા છે. આ બધી પણ વિગતો નથી. ભાગ પણ ઘણા શ્લોકો એણે આપ્યા છે. તે ઉપરાંત પ્રાકૃત, અપભ્રંશ, અને જૂની ગુજરાતી-ના એણે ઉદાહરણો આપ્યાં છે. આવાં ઉદાહરણો ઘણી વખત સંસ્કૃત શ્લોકોની સાથે આપે છે અને સમાનાર્થક મૂકે છે. કવિએ એ પણ નોંધપાત્ર છે કે સંસ્કૃત શ્લોકો આપ્યા પછી તેનો અર્થ ગુજરાતીમાં પણ કહ્યો છે. આને કારણે વાર્તાનું પોત વધ્યું છે. જો કે એવું તો કેટલાક પહેલા રચિત વાર્તાના આખ્યાનોમાં જે પ્રસંગો સામાન્ય પ્રકારના વાચકો માટે તેમાં આવતી પંક્તિ વિશે કરી છે છતાં કેટલું પણ મૂકે છે. જે સમયમાં લોકોનું સંસ્કૃતનું જ્ઞાન ઘટ્યું, તે સમયમાં લોકોને વાર્તાની સાથે સામાન્ય નીતિનું ને વિવિધ વિષયોનું જ્ઞાન આપવાનો આ પ્રયત્ન ખરેખર મહત્ત્વનો ગણાશે. જ્યાં જ્યાં આ વાર્તાઓ વંચાતી હશે ત્યાં ત્યાં લોકોને

૪૦૭

એનાથી બાનેરજી ઊરાંવ આદિ અને ભારતી ભાષામાં જાણીતા હતી. એમાં સમાજ
ના ગામ ઘણા ફેલાયા અહીંથી જ લખ્ય રહ્યાં છે. [illegible] કલ્પનાઓમાં જેને કેવળ
બેસાડી પરંપરાગતોનાં આમાં વિશ્વાસને આવરે છે તે રૂઢિ સંસ્કૃતિ ઉકેલ
દુનિયા દંતકથાઓમાં ચોક્કસ વિચારણાઓ અને આવી પ્રકારે બહુ લોકવાર્તાઓ
થઇ તે સમયમાં લોકજીવન આખું ઉભરાયું હતું અને આજ આવની પ્રતિ
માટે લોકો પાસે આવી [illegible] [illegible] [illegible] આજ તેને કરેલું નામ
વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજી લોકજીવનને આખું સમયમાં [illegible] [illegible]
ભાવનું હતું શ્રી પ્રગટ કરી રહ્યા અને તેમ જ આખું સામાજિકતા અને
આમાં વિશ્વાસ નવા [illegible] [illegible] પ્રગટાવતા ગયે છે.

આદિવાસી આખું વિજ્ઞાન લાક્ષણિકતાએ વિશે છે. કવિએ ગુજરાતી
વિદ્વાન રેવાબહેન જીવનનું નિરૂપણ કરતા પ્રાકૃતિક વાર્તા આપે છે. એમાં માનવ-
જીવનનું અને જુદી જુદી જાતિ વિશે વાર્તાઓનું કવિનું ગાન રજૂ કરે છે,
ત્યાં એ કવિ કથા 'પંચતંત્ર' નામે વાર્તા લખે છે. [illegible] [illegible]
મહાભારત જેવાં વિરાટ કથાઓ નામે પણ વાર્તા લખે છે. [illegible] [illegible] [illegible]
નામે પણ એમ વાર્તાઓ આપે છે. એમાં પ્રથમ વાર્તાઓમાં [illegible] શ્રીકૃષ્ણ
વિષેની [illegible] [illegible] ગુજરાતની વાર્તા એ આવી વાર્તા છે. 'પંચતંત્ર' નામે પહેલી
[illegible] અને નાગની વાર્તા લખેલ છે. તો સાથે [illegible] [illegible] માણસના હાથમાં
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] નથી આવતું.
[illegible] વાર્તા [illegible] કે [illegible] [illegible] [illegible] હોય. [illegible] [illegible]
[illegible] કવિએ [illegible] [illegible] એ વાર્તાનો આ વાર્તા પ્રાકૃતિકમાં ઉભરાઈ
[illegible] તે વાર્તા આ [illegible] [illegible] [illegible] આપે છે. [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે, ત્યાં [illegible] [illegible] [illegible]
તેને [illegible] [illegible] આવે છે. તેને [illegible] [illegible] આવે છે અને [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]. ત્યાં [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે. [illegible]
[illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] તે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] છે. આ [illegible] [illegible] કવિએ [illegible] [illegible] વાર્તામાં [illegible]
[illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
નિરૂપણ કર્યું છે. [illegible] [illegible] [illegible] અને તેનો [illegible] [illegible]
[illegible]. એ [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible].

[illegible] શૈલી [illegible] પ્રાકૃતિક અને [illegible] છે. જ્યાં જ્યાં
કવિ [illegible] ઊભે છે ત્યાં ત્યાં પણ તેની શૈલી [illegible] [illegible]
પ્રાકૃતિક, [illegible] અને [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible],
[illegible] [illegible] શૈલીનું આખું [illegible] [illegible] [illegible] પ્રગટ થઈ
શકે. કવિની શૈલીના [illegible] [illegible] તેના [illegible], [illegible]
અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] પ્રગટ થાય છે. કવિનો [illegible]

૧૦

ગ્રામ્યાદિક વર્ણનોમાંથી કેટલાંક વર્ણનો જોઈએ આપણે છે. જેમકે :-

મન મદ મદન મકર માગે । મધુકર મધુર માલિનિ મોહે ।
મીન મધુપ કરી ઝૂર મકર । સંસારસિન્ધુ કેવળ સંસાર ॥

આમાં 'મ'નું વર્ણન સહું આલંકારિક મૂળ સંસ્કૃત શ્લોકોમાં છે અને પણ કવિએ એનું ગુજરાત સ્વરૂપ અનુરૂપમાં આપ્યું નથી. લોકભાષામાં આપ્યું છે એ તેનાં સૌની રૂપાન્તર-પદ્ધતિ નોંધપાત્ર ગણાય.

કવિના વસંતવર્ણનના નમૂના તરીકે પૃ. ૭૫ પરની નીચેની પંક્તિઓ જોઈએ.—

રૂપ આષાઢ અષાઢકેરું સાગર ગગન ગાજે ઘંઘૂકી
કેતકી કુંદ કેતકિમાં કોકિલ કેકારવ કૂકે ॥ ૨૫
ગરજી ઘૂઘરી ગાજે ઘોર ગગનગામી વાદળ ઘૂંઘૂવી ।
પૂરીપમાળ પુરાણ ગાજે ગગનગરજ વિજળી ઝબૂકે ॥ ૨૬
ઝિલમિલ ઝાબ ઝબકારમાં, નાના નાના વાંઝૂ મેં ।
વાલઉ વઢિયેસઉ, મહૂકઈ મહારસ ઝૂમે ॥ ૨૭

લોકમાં જે સિંહાસન બત્રીસી તેનું કવિ આ પ્રમાણે વર્ણન કરે છે:-

— — — — — — મણિનાં રતન સિંહાસન રહે ।
ભાંભ મણિઈ વસ્તુ હાથિ બાણીય, વિદ્રુમઉ બાજૂ હાથ વાસિત ।
સાત હાથિ ઊંચઉ વસ્તુ માણ, બાનીએ પૂતળિ મણિમાણ ॥

કવિ પૃ૦ ૨૨ ઉપર પદ્માવતીનો શૃંગાર આવી રીતે નિરૂપે છે:—

સુણિ સિંગઈ પદ્માવતી પહિરઉ કુંત કિલઉણ ।
હિવ સાંભળઉ સુતનઉ કુઈ, મૂકી કર્ણ સંજોગ ॥ ૨૪
કઈ માંઈ ભાઇ કસ્તૂરની ઝૂમખી ભાલ હાઈ ।
કઈ માંઈ પદમલ માણિકની, માય વિશાળી ભાલ ॥ ૨૫
કઈ માંઈ પદમણિ માણિકની માય વિશાળી ભાલ
કઈ માંઈ કૂંડળ પદમણી કઈ ગઢ નાકી કાન ॥ ૨૬
કઈ માંઈ પંચ ઝગમગી, અણવાંક બાંધી બાહ ।
કઈ માંઈ ગુહ ગુંહણી બાળી હાથઈ શીશ ગાળિ ॥ ૨૭
કઈ માંઈ પગનાં ગૂજ, સુરીય ઝાંઝરિયા બાહિ બાંધ ।
કઈ માંઈ ઝાંઝર સુંદરાણી, હઠીઆ આણ ઝણકાર ॥ ૨૮
કઈ તણમણ ઝાંઝરિયા, કઈ તણ કરીઆ ખાંડ ।
કઈ સોનિયા રતન માળિયા, કઈ મઈ આપ્યા ઝણકાર ॥ ૨૯

આમાં કવિની વર્ણનશક્તિની સાથે સાથે તે યુગની ભાષ અને ભૂષણના

સમાસિક ભાષાનું પણ નિરૂપણ જોવા મળે છે 'કાન્હડદે પ્રબંધ'માં પણ
આલંકારિકતાના વર્ણકો છે. ૩૨મા ગુજરાતના લોકો [illegible] જૈનેતર કાવ્યોમાં
પોતાના દુર્ભાગ્યને નિંદે છે ત્યાં આલંકારિક રીતે તે જમાનાની ભાષાશૈલીની ભાતીગળ
૨૦ રજૂ કરે છે. અહીં ભાષા સમગ્ર માણિક્યના 'પૃથ્વીચંદ્રચરિત'ના શૈલીતત્ત્વ સાથે એની
ગદ્યશૈલીમાં સારી સમાનતાનું નિરૂપણ કરે છે.

તેઓને ભાગે ઢિંકાકિ [illegible] કોઈ ઇ હરતિ મતિ [illegible] મનઃ [illegible]
ભીમ ગુણ ગમ્યકોડઇ [illegible] ગંગા મોડઇ [illegible] પખોડઇ [illegible]
ઓડઇ [illegible] વિછોડઇ [illegible] ગાંઠ છોડઇ [illegible] તોડઇ [illegible]
[illegible] હીડઇ [illegible] તોડઇ [illegible] ન બોડઇ [illegible] ભડઇ
[illegible] નડઇ [illegible] રડઇ [illegible] પડઇ [illegible]
કેડઇ [illegible] નાખ કૂડઇ

જૂના ગુજરાતી કવિઓમાં પ્રેમાનંદીઓમાં કે ભાલણમાં પણ આવું [illegible]
અનુપ્રાસ પ્રધાન ગદ્ય [illegible] છે. નરપતિકૃત 'પંચદંડ', લાવણ્યસમય
'વિમલપ્રબંધ', [illegible] 'ત્રિભુવનદીપક પ્રબંધ' પદ્મનાભકૃત 'કાન્હડદે પ્રબંધ' ઇત્યાદિ
એ પદ્ધતિથી [illegible] છે. [illegible] પણ આ પદ્ધતિનું અનુકરણ કર્યું છે.
'પૃથ્વીચંદ્રચરિત' પણ આવું એ અનુપ્રાસ પ્રધાન ગદ્યમાં છે.

[illegible] માટે એને [illegible] એક યોગી આવે છે તેનું
વર્ણન આ રીતે કરે છે:-

નાગ [illegible] [illegible] છઇ નાગ, [illegible] ॥ ૩૯ ॥
[illegible] [illegible] કાનિ, [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] ॥ ૩૯ ॥
[illegible] [illegible] [illegible] આંખડી,
[illegible] [illegible] [illegible] ॥ ૪૦

ઉપર આપેલાં અવતરણોમાં કવિએ સ્થાન સ્થાને આપેલા અલંકારોમાંથી
[illegible] આપણને પણ [illegible] એમાં [illegible] સ્થાનોના ઉલ્લેખ
અહીં કર્યો નથી.

એક બીજી વસ્તુ પણ આ કૃતિનો [illegible] સ્પષ્ટ થાય છે.
કવિ જૈનધર્મના છે છતાં [illegible] કે પંથ પ્રત્યે [illegible]
[illegible] [illegible] નથી. એના એક [illegible]
[illegible] અને જૈનેતર ગ્રંથોનો [illegible] કરેલો ઉલ્લેખ
[illegible] ૩૨ મા વાર્તામાં [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] થયું છે તેવું

પરંપરામાંથી પણ આવ્યું હોય, એટલો કવિનો નાગરિક જાતિ પ્રત્યે અણગમો છે એવું એમાંથી ફલિત થતું નથી. આવી રમૂજી વાતોમાં જુદા જુદા પ્રદેશના
૨૨૦ લોકોની ખાસિયતો એણે સંસ્કૃત શ્લોકોમાં વર્ણવી છે. આ શ્લોકો આ જ કવિના હશે કે કેમ તે નક્કી થઈ શકતું નથી પણ એમાં કવિનો વિશાળ અનુભવ પ્રગટ થાય છે. આમાં કોઈ પ્રદેશના લોકોના કવિને કડવા અનુભવો થયા હોય એવો તર્ક કરી શકાય છે અથવા લોકોમાં પ્રચલિત માન્યતાઓ આ શ્લોકો રૂપે જાણીતી હોય અને કવિએ તો માત્ર તેનો ઉપયોગ જ કર્યો હોય એ પણ એવું સંભવિત નથી.*

---

* निर्विवेका मरुस्थलया निर्लज्जा गौर्जरास्तथा ।
निर्दया मालवे प्रोक्ता मेदपाटे त्रयो नहि ॥ ७ ॥

हृदि दुष्टा, मुखे मिष्टाः पापिष्ठा गूर्जरा नराः ।
पावकच्छवि निर्मुक्ता आक्रमेक्षण तत्पराः ॥ ८ ॥

गौडाः कार्यविचक्षणाः बहुमताः कर्णाट विद्वज्जनाः ।
टक्काः स्वार्थपरायणा जडधिया दुष्टा जना मालवाः ॥
लाटाः कोमल वाकपटास्तु लंपटो धूर्ता महाराष्ट्रकाः ।
अंतर्गूढ निबंध वैर हृदया प्रायो नरा गूर्जराः ॥ १० ॥

नटविटपरिपाटी लंपटो लाटदेशः ।
परपुरुष विभोगी मध्यमो मध्यदेशः ॥
प्रति वचन विमुक्तः सर्वदेशो निकृष्टः ।
धनसुख बहुभोगी दाक्षिणो देव देशः ॥ ११ ॥

કવિની આ બધા વિશેષતાઓનો ટાંકી દે એવી એની શૃંગાર પ્રત્યેની સૂગનો અભાવ છે. એનાં અવતરણોમાં સ્ત્રીઓનાં એણે કરેલાં વર્ણનો કેટલીક વખત અતિશૃંગારી લાગે એવાં છે. એમ લાગે છે કે લોકરુચિને સમજનાર લોકોને પ્રસન્ન કરે એવા અંશો એ વાર્તામાં ઉમેરી શકે છે અને લોકોની રુચિને સમજી શકે છે. આમ છતાં છેવટે તો આ કવિ ધર્મનું જ ગૌરવ કરે છે એટલે લોકોને આકર્ષવા માટે આવા કેટલાક અંશો એની વાર્તામાં હોય તો પણ લોકોનું ધ્યાન ધર્મ ઉપર કેન્દ્રિત કરવાનો એનો હેતુ સ્પષ્ટ છે. એના સમગ્ર નિરૂપણમાં જીવનની અનેકવિધ વિશેષતાઓનું દર્શન થાય છે. સામાન્ય સમજ (Common Sense) આ કવિમાં નોંધપાત્ર છે, અને લોકરુચિને ઓળખીને તેને ભિન્ન લાગે તેવી વાર્તાઓ લીધી જ. ધર્મ અને જીવનને ઉપયોગી બોધરસ, જ્ઞાનરસ પાઈ દેવાની કલા એને સિદ્ધ છે. તેથી જ એણે આ લોકવાર્તાને ઉપાશ્રયમાંથી બહાર કાઢી ચોરે સ્થાન આપ્યું એમ કહી શકાય. આ બાબતમાં શામળે જે સફળ પ્રયત્ન કર્યો છે તેનું બીજ રાજચંદ અને હીરકલશ જેવા તેના પુરોગામીઓમાં પડેલું દેખાય છે.

આ કવિની નોંધપાત્ર સિદ્ધિ એણે આપેલા છંદો અને ઢાળોના વૈવિધ્યની પણ છે. બીજા કવિઓએ આવા ઢાળ પદ્યવાર્તાઓમાં આની પહેલાં આટલા હોય એવું જાણ્યું નથી. મોટે ભાગે આ ઢાળ જૈનધર્મના કોઈક સ્તવન-ગ્રંથ અથવા ચરિત્રગ્રંથમાંથી લીધેલા દેખાય છે. એમાં 'ઢાલ બાપૂડાંની', 'ઢાલ ઉલાલાની', 'ઢાલ જકડીની', 'ઢાલ ગીત છંદની', 'ઢાલ ઈડરીઆની', 'ઢાલ વિવાહલાની', 'ઢાલ ફાગની', 'ઢાલ- મગધ દેસ માંહિ જાણિયઈ', 'ઢાલ વીર જિણંદ સમોસર્યા જિની' — આમ જુદા જુદા ઢાળ કવિએ સફળતાપૂર્વક વાપર્યા છે.

આમ સમગ્ર રીતે જોતાં હીરકલશ 'સિં. બ.'ના કર્તાઓમાં મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. એની શૈલી, વર્ણનો, સામાન્ય વિધાનો, જુદી જુદી વાર્તાઓનો યોગ્ય સ્થળે ઉપયોગ, બહુશ્રુતતા, એકે જ

વાર્તાઓમાં ઘણુ વાર્તાઓને આંકડાઓમાં ઉભરેલાની પદ્ધતિ કોઈ કોઈ સ્થાને શબ્દાડંબર તથા અર્થાલંકારનો અનુભૂતિપૂર્ણ ઉપયોગ આ બધાં એની કૃતિનાં નોંધપાત્ર લક્ષણો છે. વિષયાંતર કરવાની અને આંકડાઓમાં ઉભરેલાની ટેવને કારણે કેટલીક વાર્તાઓમાં પ્રમાણ સાચવી શક્યા નથી. આત્મકથિત કથામાં વાચક સાથે કૃતિના નાયિકાના કથનાં પણ બહુવિસ્તાર (૯૩ પૃ) લંબાયો છે જ્યારે કેટલીક વાર્તા માત્ર દશ-બાર પૃષ્ઠોમાં પણ પતાવી દીધી છે, અને એક સ્થાને વિસ્તારપૂર્વક વાત કહી એમ કહે છે. વાર્તા કહેનાર પૂજ્યશ્રીઓ માટે વાપરેલા શબ્દોમાં પણ નોંધપાત્ર વૈવિધ્ય જોવા મળે છે. કોઈ સ્થાને 'પૂજ્ય' ના સંબોધને 'પાંચાળ', કોઈ સ્થાને 'બાપુ' 'બાપુજી' ના સંબોધને 'રાધા' શબ્દ ને વાપરે છે.

દરેક વાર્તાને અંતે 'કહે' ઇતિ શ્રી ... કાયા ... 'પૂર્ણાહિતા પ્રગટેલા ... કથા સંપૂર્ણ — એવું સમાપ્તિવાક્ય આવે છે. અને કોઈ કોઈ ઠેકાણે પોતાના ગચ્છ અને ગુરુ પરંપરાની વિગત આપે છે. વાર્તાઓને અંતે ઉપસંહારમાં પૂજ્યશ્રીઓનાં નામ ફરી આપ્યાં છે ત્યાં પણ પોતાની ગુરુપરંપરા અને રચનાસંવતનો ઉલ્લેખ કરેલો છે.